

Overleven in Holland

- 98** **Redactioneel** | Overleven
- 100** **Jessica Dijkman** | Het dagelijks brood. Omgaan met voedseltekorten op het platteland van Holland, 1500-1700
- 111** **Jeannette Kamp & Ariadne Schmidt** | *See you in court?* Recht en rechtsgebruik door ongehuwde moeders in Holland en Duitsland in de vroegmoderne tijd
- 118** **Owen Lammertink** | Kwetsbare vrouwen of sterke moeders? De kwetsbaarheid van ongehuwde en gehuwde moeders in het 19de-eeuwse Amsterdam

Holland BLOC

- 128** *Beeldessay*
Aniek X. Smit | 'Life with the Dutch Touch': internationale vrouwenclubs tussen cultuurbehoud en integratie in naoorlogs Den Haag
- 137** *Column*
Corinne Boter | Leedvermaak
- 138** *Topstuk*
Frank de Hoog | De tabaksmokklisteer: tot redding van de drenkeling
- 139** *Noten*
- 143** *Over de auteurs*
- 144** *Uitsmijter*
Minte Kamphuis | Kampbrood van Lies Cosijn-Thomas uit het vrouwenkamp Bankinang

Redactioneel | Overleven

Hoe precair leven in Nederland kan zijn bleek toen het Europees Comité voor Sociale Rechten Nederland zo'n jaar geleden op de vingers tikte voor de manier waarop het omging met uitgeprocedeerde, illegale vluchtelingen. In navolging van deze fingerwijzing introduceerde de regering het fel bediscussieerde bed, bad en brood-akkoord dat als humanitaire ondergrens de zorg aan illegalen in Nederland diende te reguleren. Het was een compromis waarmee niemand echt blij leek te zijn, omdat het tekort zou schieten, of juist omdat gevreesd werd dat het een aanzuigende werking zou hebben. Behalve deze relatieve kleine, speciale groep, hebben ook 'gewone' Nederlanders moeite om het hoofd boven water te houden. Als gevolg van stijgende prijzen, toenemende werkloosheid en immer dalende uitkeringen, is er de afgelopen jaren een constante groei geweest van het aantal mensen dat voor hun dagelijks brood afhankelijk is van instellingen als de voedselbank. In veel grote steden in Nederland, zoals bijvoorbeeld in Amsterdam, is de armoede hoger dan het landelijke gemiddelde. De publicatie van Thomas Piketty's *Kapitaal in de 21^e eeuw* opende ook in ons land de discussie over niet alleen de groeiende armoede, maar vooral de groeiende economische ongelijkheid in de samenleving.

Dat niet iedereen gelijk deelt in de welvaart van een land is geen uitzondering, maar juist een constante in de geschiedenis. Ondanks de relatieve welvarendheid had een groot gedeelte van de bevolking historisch gezien, ook in Holland, moeite om te overleven. De afgelopen decennia is uit allerlei onderzoeken gebleken dat het levensonderhoud voor het merendeel van de bevolking bijzonder onzeker moet zijn geweest. Zelfs in de rijke Gouden Eeuw – dat toch lange tijd gezorgd heeft voor het imago van Holland als een rijke en welvarende provincie – hadden vele mensen moeite met overleven en waren de baten van onder andere de overzeese handel slechts voor een steeds rijker wordende elite weggelegd. Ten alle tijden zagen mensen zich uit alle lagen van de bevolking op een zeker moment geconfronteerd met veranderingen in hun leefsituatie die een aanzienlijke impact konden hebben op hun welzijn en hen dwong om hun leef- of over-

levingsstrategieën aan te passen. De redenen voor kwetsbaarheid waren uiteenlopend: van economische cycli en wisselende oogsten en oorlog, tot instituties die niet voor iedereen even toegankelijk waren. Evenzo belangrijk waren de risico's en onzekerheden die inherent waren aan het leven, zoals het krijgen van kinderen, ziekte, ouderdom en weduwschap.

De Hollandse geschiedenis kent vele initiatieven vanuit (stedelijke) overheden, kerken en privépersonen om kwetsbare groepen in de samenleving bij te staan. De vele hofjes in steden als Leiden, Delft en Amsterdam zijn hiervan tot op de dag van vandaag getuige. Veel van deze initiatieven beperkten zich echter tot de stad. In tijden van voedselcrises werden allerlei maatregelen getroffen ten behoeve van de eigen burgerij. Onderzoekt Jessica Dijkman in haar bijdrage voor de 16de en 17de eeuw wat de gevolgen van stedelijke maatregelen als exportverboden en broodprijzzettingen waren voor het Hollandse platteland en welke vangnetten er bestonden voor de leden van de dorpsamenleving. Hieruit blijkt dat de dorpen door de bestaande handelsrelaties in ieder geval gedeeltelijk beschikten over zekere morele aanspraken op de graanvoorraden in tijden van crises en dat de broodzetting ook de plattelandsbewoners een zekere bescherming tegen de prijssschommelingen van graan op de vrije markt bood. Tot slot toont Dijkman aan dat plattelandsbewoners zich konden wenden tot rurale armenzorginstellingen die door de verhoging van de hoeveelheid bededen en het verhogen van de uitkeringen een redelijk vangnet lijken te hebben geboden.

Instituties die uit overheidswege werden ingericht konden vergrijpende gevolgen hebben voor de leefsituatie van mensen. De criminalisering van buitenechtelijke seksualiteit na de Reformatie zorgde er bijvoorbeeld voor dat vrouwen die ongehuwd zwanger waren geraakt in toenemende mate vervolgd en gediscrimineerd werden. Jeannette Kamp en Ariadne Schmidt laten echter zien dat hoewel het verleidelijk is om hen als slachtoffer van het systeem te portretteren, velen van hen, ondanks hun kwetsbare situatie, het systeem ook in hun voordeel konden gebruiken. In hun onderzoek, waarbij ze Hol-

Afb. 1 Een levendige indruk van alledaagse kwetsbaarheid in het verleden wordt gewekt op deze voorstelling van het St. Caeciliagasthuis te Leiden, ca. 1650. Op dit schilderij figureren zowel patiënten (zieken en dollen) als hun verzorgers. Terwijl links een verpleegster een op bed liggende vrouw helpt, duwt aan de rechterkant een bewaker een patiënt in zijn hok. Collectie Museum Lakenhal.

landse en Duitse steden met elkaar vergelijken, worden de verschillende strategieën die vrouwen hanteerden in hun kwetsbare situatie bestudeerd. Zo konden vrouwen bijvoorbeeld een vaderschapsactie starten voor de civiele rechtbank en daarmee afdwingen dat de vader van het kind onderhoud moest bestalen. Veel van deze strategieën hadden niet alleen een economisch motief, maar waren er ook op gericht om de eer van de vrouw in de samenleving te herstellen.

De vraag hoe kwetsbaar ongehuwde moeders en hun onwettige kinderen waren staat ook centraal in de bijdrage van Holland masterscriptieprijswinnaar 2013 Owen Lammertink. In zijn onderzoek vergelijkt Lammertink 50 gehuwde en 50 ongehuwde moeders uit 19de-eeuws Amsterdam. Hij onderzoekt daarbij niet alleen eventuele verschillen in de economische positie van (on)gehuwde moeders, maar breidt zijn onderzoek ook uit naar allerlei sociaal-demografische factoren die mensen in het leven meer of minder kwetsbaar kunnen maken zoals woonomstandigheden, de huishoudsamenstelling en doodsoorzaken. Lammertink concludeert dat er in plaats van verschillen toch vooral overeenkomsten bestonden tussen de twee groepen. Kwetsbaar waren de Amsterdamse ongehuwde moeders namelijk zeker, maar de gehuwde moeders waren weinig beter af in het 19de-eeuwse Amsterdam waar ongeveer een derde deel van de bevolking

op of onder de armoedegrens leefde.

Hoewel migranten tegenwoordig vooral het nieuws halen vanwege hun kwetsbaarheid, laat het beeldsday deze groep van een heel andere kant zien. In het naoorlogse Den Haag ontstond namelijk een grote internationale gemeenschap van welgestelde, hooggeschoolde migranten die naar manieren zochten om het 'overleven' in den vreemde te veraangename. Smit biedt een inkijkje in de verschillende internationale vrouwenclubs die werden opgericht voor de niet-werkende, vrouwelijke partners van deze migranten. Anders dan in de koloniale tijd fungeerden deze clubs niet als onmisbare overlevingsstrategie, maar voorzagen zij hun leden van een levensstijl die bij het verblijf in een metropool behoort.

Hoewel de bijdragen in dit nummer zeer uiteenlopen wat betreft de tijd en thematiek die zij onderzoeken, staat een ding centraal: de manier waarop mensen strategieën ontwikkelen om ingrijpende veranderingen in het leven (zowel positief als negatief) het hoofd te kunnen bieden. Dit kan door middel van het inrichten van instituties, strategisch gebruik te maken van juridische instellingen of het oprichten van clubs met gelijkgezinden.

Wij wensen u veel leesplezier!

Sanne Muurling & Jeannette Kamp

Afb. 1 Een bekende voorstelling van brooduitdeling in de stad, gemaakt in opdracht van het Heilige Geesthuis in Alkmaar. 'Het spijsen van de hongerigen'. Paneel van de Meester van Alkmaar in een veelluik met de zeven werken van barmhartigheid, 1504. Collectie Rijksmuseum.

Het dagelijks brood

Omgaan met voedseltekorten op het platteland van Holland, 1500-1700

Dit artikel bestudeert de kwetsbaarheid van de bevolking van het vroegmoderne Hollandse platteland voor voedselcrises: perioden van sterk gestegen voedselprijzen, die vooral voor hen die normaliter het hoofd maar ternauwernood boven water konden houden ernstige problemen opleverden. Twee belangrijke aspecten van de organisatie van de voedselvoorziening op het platteland komen aan de orde. In de eerste plaats betreft dat de regulering van de handel in graan en brood, via onder andere exportverboden en broodprijzetting. Het ging hierbij om maatregelen getroffen door de steden ten behoeve van de eigen burgerij; bekeken wordt wat de gevolgen waren voor het platteland. Daarnaast wordt het functioneren van rurale armenzorginstellingen onder de loep genomen: voor Holland is daarnaar nog maar weinig onderzoek gedaan. Aan de hand van de rekeningen van de Heilige Geest in Berkel uit het laatste decennium van de 16de eeuw wordt bekeken in hoeverre deze organisatie een vangnetfunctie vervulde voor de meest kwetsbare groepen in de dorpssamenleving.

Inleiding

In vroegmodern Holland was de vraag of er die dag wel brood op de plank zou zijn niet altijd met een vanzelfsprekende ja te beantwoorden. Dat gold zeker in de 16de eeuw. Net als elders in Europa leidden bevolkingsgroei en toenemende sociale en economische ongelijkheid tot een gestage toename van armoede en daarmee ook van honger als maatschappelijk probleem.¹ Aan het eind van de 16de eeuw begonnen de loonniveaus te stijgen, waardoor in de welvarende 17de eeuw veel gezinnen, ook die van ongeschoolde arbeiders, zich in normale jaren wel konden redden. Maar lang niet alle jaren waren normaal. Nog afgezien van de grote gevolgen die persoonlijke omstandigheden zoals ziekte, ouderdom of het overlijden van een partner konden hebben voor het inkomen, vormden fluctuerende voedselprijzen – en in het bijzonder graanprijzen – een potentiële dreiging van bredere aard.

De 17de-eeuwse Republiek kende in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk of Duitsland geen echte hongersnoden met grote sterftepieken.² Maar jaren waarin de graanprijzen en vervolgens ook de broodprijzen, als gevolg van misoogsten in de productiegebieden, met meer dan 50 of zelfs 100 procent stegen, deden zich wel met enige regelmaat voor. Wie in normale jaren net kon rondkomen liep in een duurtje een gereede kans om onder de grens van het bestaansminimum terecht te komen (afb. 2).³

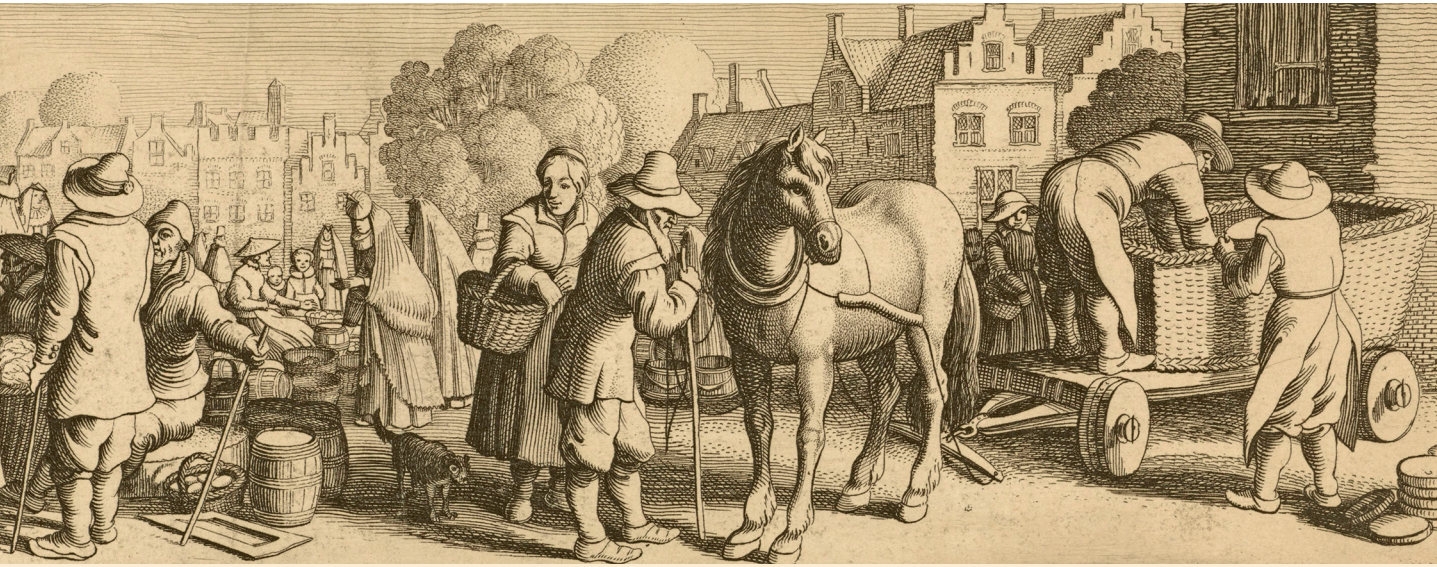
Het is niet te gewaagd om te veronderstellen dat de grootste problemen met voedseltekorten zich afspeelden in de steden. Toch zijn er ook goede redenen om bewust naar het platteland te kijken. Om te beginnen was juist in Holland de plattelandsbevolking al sinds de late middeleeuwen grotendeels aangewezen op de markt als het ging om de voedselvoorziening. Het verbouwen van tarwe

en rogge was immers maar op een paar plaatsen in het gewest mogelijk; zuivel, groenten, peulvruchten en zelfs haver of gerst konden slechts beperkt als vervanging van broodgranen dienst doen. Daarnaast maakte de Hollandse landbouw vanaf het midden van de 16de eeuw een ingrijpende transformatie door. Kleine boeren, die hun inkomen aanvulden met allerlei niet-agrarische activiteiten in bijvoorbeeld de veenwinning of de scheepvaart, maakten plaats voor grotere, meer gespecialiseerde bedrijven. Dat kwam de productiviteit van de landbouw ten goede, maar het betekende ook dat er op het platteland een klasse van landloze arbeiders ontstond.⁴ Tot slot is er de wetenschap dat plattelanders bij ernstige voedselcrises elders in vroegmodern Europa massaal naar de steden trokken, op zoek naar voedsel dat in hun eigen dorp niet meer beschikbaar was. Daardoor raakten de stedelijke hulpinstellingen overbelast en konden besmettelijke ziekten zich veel sneller verspreiden.⁵ De kwetsbaarheid van de samenleving als geheel hing ten tijde van een voedselcrisis dan ook nauw samen met de organisatie van de voedselvoorziening op het platteland.

Bij die organisatie speelden twee mechanismen een rol. Ten eerste was dat de regulering van de handel in graan en vooral brood, onder andere via exportverboden,

broodprijszetting en de aanleg van publieke graanvoorraden. In Holland was daarmee in de 15de eeuw een start gemaakt. In de moeilijke 16de eeuw werd dit beleid gemeengoed en ook in de 17de eeuw greep men er regelmatig op terug.⁶ Marktregulering was vooral een kwestie van gewestelijk en van stedelijk beleid, maar de impact ervan was ook op het platteland voelbaar. Het tweede relevante mechanisme was de armenzorg, vrijwel geheel een lokale aangelegenheid. Naar de stedelijke armenzorg is vrij veel onderzoek gedaan, waaruit de vangnetfunctie van deze voorziening goed naar voren komt: via bedeling in geld, brood of andere goederen werd een helpende hand geboden aan armen die zich zonder deze steun niet konden redden (afb. 1). Over de armenzorg op het platteland weten we veel minder, maar daar hebben wel degelijk vergelijkbare voorzieningen bestaan.⁷ In dit artikel staat daarom de vraag centraal welke bijdrage marktregulering enerzijds en rurale armenzorg anderzijds leverden aan het ondervangen van de gevolgen van voedselcrises voor de bewoners van het Hollandse platteland in de 16de en 17de eeuw. De rol van de armenzorg wordt bestudeerd aan de hand van een specifieke casus: het dorp Berkel in het laatste decennium van de 16de eeuw.

Afb. 2 Links: plattelanders voor een herberg met een karige maaltijd van brood en een vis. Naar een prent van Esaias van de Velde, 1630-1680. Collectie Rijksmuseum.

Afb. 3 Inkopen doen op de stadsmarkt bleef ook tijdens duurtejaren mogelijk voor plattelandsbewoners. Prent van Jan van de Velde, 1603-1633. Collectie Rijksmuseum.

Marktregulering

De fundamenteën van het arsenaal aan duurtemaatregelen dat de Hollandse stedelijke en gewestelijke autoriteiten tot hun beschikking hadden, zijn in belangrijke mate al gelegd in de 15de eeuw, toen de grote voedselcrises van 1437-39, 1481/82 en 1490/91 noodzaakten tot ingrijpen.⁸ De bespreking blijft hier beperkt tot de twee soorten maatregelen die voor de voedselvoorziening van het platteland het belangrijkste waren. In de eerste plaats waren dat de exportverboden van graan die bij schaarste konden worden ingesteld. Dergelijke verboden behoorden tot het Europese standaardrepertoire van zowel stedelijke als landelijke autoriteiten.⁹ De Hollandse steden vaardigden ze ook uit, al in de 15de en zeker in de 16de eeuw.¹⁰ De 17de eeuw betekende in dit opzicht geen verandering. Zelfs het stadsbestuur van Amsterdam, een stad die toch in principe alle belang had bij een vrije graanhandel, verbood bijvoorbeeld de uitvoer van graan uit de stad in de duurtejaren 1623/24 en 1629/30.¹¹ In theorie kon dat nadelige gevolgen hebben voor het Hollandse platteland: het betekende immers dat bij schaarste de doorvoer van graan vanuit de stad naar het platteland problemen kon ondervinden. In de praktijk viel dat vermoedelijk meestal mee. Het handelsnetwerk dat in normale tijden de dor-

pen van graan voorzag was bij duurte moeilijk in zijn geheel af te sluiten. Weliswaar was al in de 16de en zeker in de 18de eeuw de invloed van de steden in de gewestelijke en landelijke politiek groot, maar geen enkele Hollandse stad kon het omringende platteland zijn wil opleggen: daarvoor was het stedelijk netwerk te dicht en waren de verbindingen via de vele waterwegen te fijnmazig.¹²

Bovendien was het besef dat de stad de dorpen in de omgeving niet zomaar in de kou kon laten staan wel degelijk aanwezig. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een inventarisatie van graanvoorraden gemaakt op instigatie van de Staten van Holland in wat vermoedelijk het meest ernstige schaarstejaar van de 16de eeuw was: 1556/57. Daarbij verklaarden de steden Enkhuizen en Hoorn dat zij niet alleen rekening hadden te houden met de behoeften van hun eigen burgers, maar ook met die van de vele dorpen in de omgeving – Enkhuizen rekende ook de Waddeneilanden daartoe – die op de stedelijke markt waren aangewezen voor de graanvoorziening.¹³ Of men zich ook altijd zo netjes gedroeg als de situatie werkelijk nijpend werd is een tweede. Toen Alkmaar in november 1630 besloot dat de stedelijke graanhandelaren geen tarwe of rogge naar buiten de stad mochten verkopen, kregen de burgemeesters toestemming om desnoods ladingen die al klaar la-

gen voor verscheping in beslag te nemen; dat gold ook voor het graan bestemd voor de omliggende dorpen. Een paar dagen later werd er echter water bij de wijn gedaan: toen mocht alsnog enig graan naar die dorpen vervoerd worden.¹⁴ Bovendien hadden dorpelingen altijd nog de mogelijkheid om individueel inkopen te doen op de stedelijke markt (afb. 3). Gezien de korte afstanden was dat niet onrealistisch en de steden lieten daarvoor, binnen zekere grenzen, de ruimte. In het duurtejaar 1698 werden bijvoorbeeld in Rotterdam dorpsbewoners die in de stad graan of peulvruchten inkochten bij vertrek weliswaar gecontroleerd door bewapende stedelijke functionarissen en moesten zij grotere hoeveelheden achterlaten, maar men mocht wel voldoende meenemen voor eigen gebruik gedurende een week.¹⁵

Een tweede cluster van maatregelen betrof de beheersing van de broodprijzen. Het belangrijkste instrument daartoe was de broodprijszetting: een systeem waarbij de broodprijs door de lokale autoriteiten werd vastgesteld op basis van de marktprijs van het graan, maar dan met een zekere demping van de graanprijsfluctuaties. Opnieuw dateren de oudste vermeldingen voor Holland uit de 15de eeuw en werd het systeem, althans in de steden, gemeengoed in de 16de.¹⁶ Het systeem van de broodprijszetting was op het platteland grotendeels onbekend. Alleen uit het gebied ten noorden van het IJ zijn een paar voorbeelden bekend van pogingen om de broodprijzen in rurale gemeenschappen te reguleren.¹⁷ Systematisch gebeurde het echter niet tot het midden van de 17de eeuw.

In 1655 besloten de Staten van Holland dat er iets diende te gebeuren aan de fraude met broodprijzen op het platteland. In het vervolg zouden de dorpen de zetting van de hoofdstad van het belastingdistrict waaronder ze vielen moeten volgen, maar dan een paar penningen lager.¹⁸ Het is niet gezegd dat de plattelanders daar in alle gevallen beter van werden. De Staten doelden met de geconstateerde fraude wellicht vooral op de concurrentie die stedelijke bakkers zouden kunnen ondervinden van goedkoop brood van het platteland. Dat in verschillende dorpen de broodzetting maar met moeite van de grond kwam had daar kennelijk ook mee te maken: het brood werd er, althans in normale tijden, juist duurder van.¹⁹ Anderzijds bood in perioden van duurte de broodzetting toch een zekere bescherming tegen al te hoog oplopende prijzen.

Naast de broodzetting beschikten de steden nog over een tweede instrument om de broodprijzen binnen de perken te houden: de aanleg van publieke graanvoorraden. Dat was een gebruikelijke maatregel in heel Europa,²⁰ en alweer lag in Holland het startpunt in de 15de eeuw: in 1438 kochten zowel Gouda als Rotterdam graan aan in Amsterdam.²¹ In de 16de eeuw werd stedelijke voorraadvorming standaardpraktijk in de Hollandse steden.²² Ook in de 17de eeuw bleven steden graan inkopen. Alkmaar deed dat bijvoorbeeld in alle duurtejaren, soms al voordat er echte problemen waren.²³ In Amsterdam was dat laatste zelfs gebruikelijk: daar werd regelmatig een forse partij graan ingekocht die in de stadspakhuizen werd op-

Afb. 5 Armenszorg in het Heilige Geesthofje in Den Haag. Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst, Nationaal Archief.

Afb. 4 Het stadskorenpakhuis in Schoonhoven uit 1566.

geslagen (afb. 4). Als zich geen duurte voordeed werd het weer verkocht, maar als de prijzen stegen werd het stadsgraan tegen inkoopprijs of soms zelfs onder die prijs aan de bakkers uitgedeeld.²⁴ Dat laatste gebeurde in 1623. Het relatief goedkope brood dat van het stadsgraan gebakken werd was in eerste instantie voor iedereen te koop, ook voor dorpelingen uit de omgeving. Omdat de graanvoorraden daarmee wel erg snel uitgeput raakten, stapte het Amsterdamse stadsbestuur een jaar later over op een ander systeem, dat de hele 17de eeuw in gebruik bleef. In het vervolg kwamen alleen ‘minvermogenen’ uit de stad zelf nog in aanmerking; de kapiteins van de schutterijen kregen tot taak om in hun eigen wijk te inventariseren wie dat waren.²⁵ Plattelanders konden dus van deze voorziening geen gebruik meer maken. Omdat, voor zover bekend, een vergelijkbaar systeem van publieke graanvoorraden in de dorpen niet bestond, moesten de dorpelingen het in principe zonder gesubsidieerd brood stellen.

Al met al ondervonden de bewoners van het Hollandse plattelanders waarschijnlijk geen grote nadelen van de controle die de steden ten behoeve van hun eigen burgers over de voedselmarkten uitoefenden, maar konden ze anderzijds zelf maar heel beperkt terugvallen op de matigende effecten van marktregulering. Waren dan

tenminste de rurale armenzorginstellingen bereid en in staat om voor de meest kwetsbare groepen, degenen die zich normaliter al niet of maar ternauwernood zelfstandig konden redden, de gevolgen van ernstige duurte te ondervangen?

Armenzorg op het platteland

Van de organisatie van de armenzorg op het platteland van Holland in de vroegmoderne tijd weten we eigenlijk maar heel weinig. In veel steden voltrokken zich aan het eind van de 16de eeuw ingrijpende hervormingen. Het middeleeuwse stelsel, dat gekenmerkt werd door versnippering van de zorg over tal van instellingen en het ad hoc-karakter van veel uitdelingen, bleek niet opgewassen

tegen de druk van het groeiende aantal armen. De oplossing werd gezocht in een gecoördineerd stelsel onder regie van de stedelijke autoriteiten, beperking van de bedeling tot de zogeheten 'eerlijke' of 'ware' armen – zij die door oorzaken buiten hun schuld, zoals ziekte, handicap of ouderdom, niet in staat waren om te werken – en een streng optreden tegen bedelaars en klaplopers.²⁶ Op het platteland was de noodzaak tot hervorming vermoedelijk veel minder groot. Meestal bestond daar maar één instelling voor de armenzorg, vaak aangeduid als de Heilige Geest. Omdat het ging om kleine gemeenschappen die veel minder dan de steden te kampen hadden met een voortdurende toestroom van armlastigen van buitenaf, was het bovendien niet zo heel moeilijk om overzicht te behouden over de behoeftigen, hun noden en de manier waarop daaraan het beste tegemoet gekomen kon worden.²⁷ Uit overwegingen van efficiëntie was dus geen herziening van het stelsel nodig.

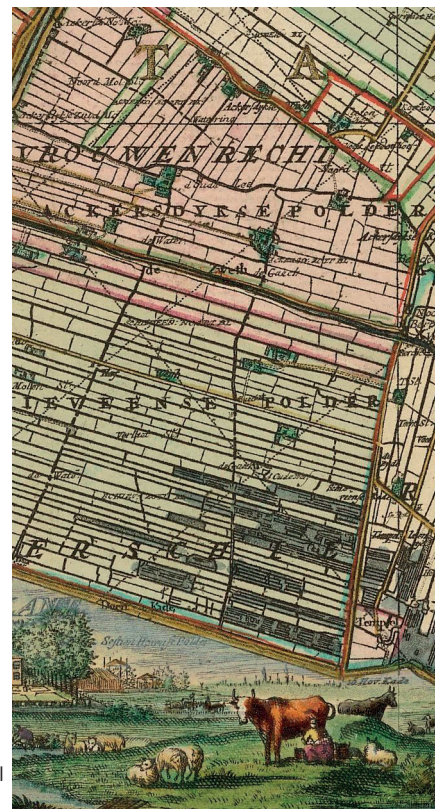
Wel had de Reformatie gevolgen voor de organisatie van de armenzorg op het platteland. Volgens A.Th. van Deursen bleef in veel dorpen de Heilige Geest de enige, burgerlijke armenzorginstelling, maar hij noemt toch tal van vroeg 17de-eeuwse voorbeelden waar naast de Heilige Geest ook een hervormde diaconie en organisaties van andere gezindten actief waren.²⁸ In Delfland was het in ieder geval vanaf de late 16de eeuw bijna overal zo dat er naast de Heilige Geest een hervormde diaconie functioneerde. Die laatste richtte zich weliswaar vooral op de eigen lidmaten, maar verleende toch ook wel eens hulp aan andere armlastigen, als het maar trouwe kerkgangers van onbesproken levenswandel waren.²⁹ De belangrijkste bronnen van inkomsten van de twee typen instellingen liepen in die zin uiteen dat de Heilige Geest meestal kon beschikken over een al uit de middeleeuwen stammend onroerendgoedbezit, terwijl de diaconie vooral was aangewezen op collectes (afb. 5).³⁰

Vaak wordt verondersteld dat het armoedeprobleem op het platteland beperkt gebleven zou zijn en dat het aantal bedeelden op het platteland daarmee onder het niveau van dat van de steden gelegen moet hebben.³¹ Toch klopt dat niet altijd. De kohieren van de zout- en zeepbelasting uit de jaren 1680 voor enkele Hollandse dorpen geven hierin enig inzicht. In Lisse ontving toen inderdaad maar 3 procent van de huishoudens bedeling en in 's Gravendeel 4 procent: veel minder dan de 15 procent die voor deze zelfde periode is berekend voor de stad Delft.³² Maar voor sommige andere dorpen was het verschil be-

duidend minder groot: in Noordwijk lag het percentage huishoudens dat bedeling ontving op 8 procent, in Berkel op 11 procent en in Graft zelfs op 14 procent.³³ Een verklaring voor deze verschillen kan zonder nader onderzoek niet gegeven worden: de economische perspectieven ter plaatse, de mate van sociale ongelijkheid, maar ook de financiële situatie van de lokale armenzorginstellingen en de keuzes gemaakt door die instellingen kunnen van invloed geweest zijn.

Net als in de steden was bedeling op het platteland maatwerk, bedoeld als aanvulling op het inkomen en niet als vervanging ervan. Wat er verstrekt werd kon van plaats tot plaats verschillen. De vaste kern van bedeelden van de hervormde diaconie van Maassluis kregen contant geld en konden daarnaast in de winter op turf rekenen.³⁴ De diaconie in Hazerswoude keerde standaard uit in natura: de vaste kring van bedeelden kreeg brood, laken (om kleding van te maken), turf en schoeisel voor de kinderen.³⁵ De Heilige Geest in Berkel (afb. 6) deed eind 16de eeuw hetzelfde, behalve dan dat turf, dat in dit veendorp waarschijnlijk ruim voorradig was, hier achterwege bleef. In

Afb. 6 Uitsnede van Berckel op de zogenaamde Kruchius-kaart van het hoogheemraadschap van Delfland, ca. 1712. Kaartcollectie Binnenland Hingman, Nationaal Archief.

Berkel werd daarentegen wel weer het schoolgeld voor de kinderen van de bedeeden vergoed.³⁶ Alle drie de instellingen gaven daarnaast incidenteel hulp aan mensen die door ziekte, kraambed of andere ingrijpende gebeurtenissen van persoonlijke aard tijdelijk in de problemen waren geraakt, en alle instellingen gaven ook kleine bedragen uit aan een bonte stoet van nooddruftige passanten. Vooral in Maassluis waren dat er veel; dat had alles te maken met de havenfunctie van dit dorp.³⁷

Om een indicatie te kunnen geven van de reactie van rurale armenzorginstellingen op perioden van voedselschaarste en de mate waarin zij erin slaagden om voor de economisch zwakste dorpsbewoners een vangnetfunctie te vervullen, zijn de rekeningen van de Heilige Geest in Berkel voor de periode 1593-1602 onder de loep genomen. Berkel is een van de weinige dorpen in Holland, misschien wel het enige, waarvoor de rekeningen van de Heilige Geest, een belastingregister en ook doop-, trouw- en begraafboeken van de hervormde kerk beschikbaar zijn voor deze vroege periode.³⁸ Data van de hervormde diaconie ontbreken helaas, maar de hervormde kerk van Berkel

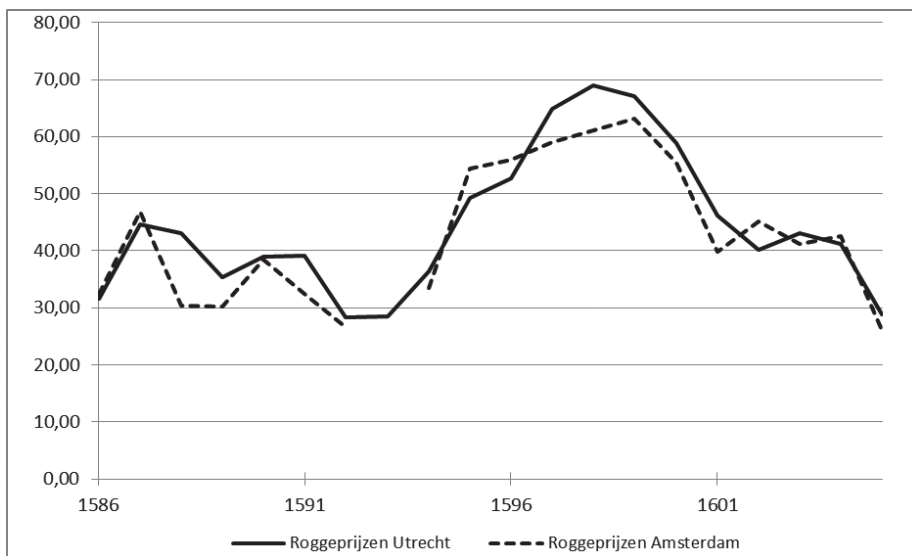
groeide in deze periode maar heel langzaam.³⁹ Het ligt dus voor de hand dat de Heilige Geest het grootste deel van de armenzorg in het dorp voor zijn rekening nam; in ieder geval zal het een vrij constant aandeel geweest zijn.

Voor het betreffende decennium is gekozen omdat er eind jaren 1590 sprake was van een langdurige periode van zeer hoge voedselprijzen. De oorzaak lag in een combinatie van omstandigheden. Zowel in 1595 als in 1597 was sprake van misoogsten in grote delen van Noordwest-Europa. Holland kreeg zelf in die jaren te maken met omvangrijke overstromingen, terwijl het gebied in het tussenliggende jaar 1596 ook nog een muizenplaag te verwerken kreeg.⁴⁰ Welke gevolgen dat had voor de prijzen van rogge, het belangrijkste broodgraan, blijkt uit grafiek 1: ze lagen jarenlang op een niveau dat ver boven het normale uitstak.

Uit de literatuur is bekend dat meer nog dan een kortdurende piek, al was die nog zo extreem, juist dit soort meerjarige duurteperioden problemen konden opleveren.⁴¹ We weten bovendien dat in de jaren 1597 en 1598 bij de stedelijke armenzorginstellingen in Holland het water

Grafiek 1 Roggeprijzen in Amsterdam (Burgerweeshuis) en Utrecht (Domkapittel), in gram zilver per hectoliter, tussen 1586 en 1605

Bron: N.W. Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis 2* (Leiden 1964), kolommen 28a en 392.

aan de lippen stond; in diverse steden vormde juist deze periode van duurte de directe aanleiding voor de eerder beschreven hervormingen.⁴²

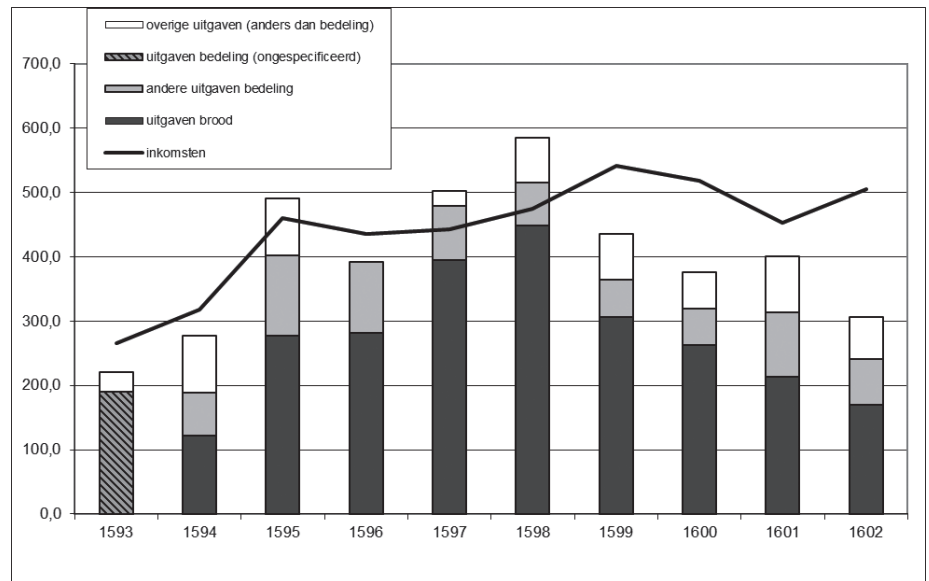
In de dorpen gebeurde dat laatste niet, maar de rekeningen van de Heilige Geest in Berkel laten zien dat er wel degelijk problemen waren. Grafiek 2 geeft een overzicht van de inkomsten en uitgaven in de jaren 1593-1602. De uitgaven zijn onderverdeeld in de categorieën brood, andere vormen van bedeling (zoals de verstrekking van kleding, schoeisel en medische zorg) en overige kosten. De grafiek laat zien dat de uitgaven tussen 1595 en 1599 veel hoger lagen dan ervoor en erna. In de jaren 1595, 1597 en 1598 werd zelfs meer geld uitgegeven dan er binnenkwam. Dat was, voor een korte periode, mogelijk omdat de Heilige Geestmeesters in normale jaren steeds een bescheiden positief saldo wisten te boeken. In de steden was dat meestal niet altijd het geval: de diaconie van Delft bijvoorbeeld kampte al vanaf het midden van de jaren 1580 voortdurend met forse tekorten.⁴³

De stijging van de uitgaven vanaf 1595 is deels toe te schrijven aan een hogere broodprijs. De huishoudens die in 1594 bedeling ontvingen kregen gemiddeld een bedrag van 20 gulden aan brood uitgekeerd; in 1598 was dat gestegen tot 35 gulden. Maar er was ook nog iets anders aan de hand: het aantal bedeeden nam in deze periode fors toe. In 1593 ontvingen acht huishoudens regelmatig be-

deling, in 1594 zes: gemiddeld ruim 5 procent van de 137 huishoudens die het dorp in 1597 telde. In 1595 was dat aantal al opgelopen tot tien (meer dan 7 procent) en 1597 waren het er zelfs veertien (ruim 10 procent). Opvallend genoeg liep het aantal na 1599, toen de periode van duurte voorbij was, maar nauwelijks terug: in 1600 en 1601 ontvingen nog steeds 12 huishoudens (bijna 9 procent) regelmatig steun van de Heilige Geestmeesters. Het is onwaarschijnlijk dat de toename ten opzichte van de vroege jaren 1590 alleen verklaard kan worden uit de groei van de bevolking: het groeipercentage lag onder de 1 procent per jaar.⁴⁴ Het lijkt erop dat de duurteperiode van de late jaren 1590 voor sommige huishoudens, die wellicht toch al op de rand balanceerden, gefunctioneerd heeft als de spreekwoordelijke druppel die de emmer heeft doen overlopen.

Een blik op de achtergronden van de Berkelse bedelingen is in dit opzicht verhelderend. In de tien jaar tussen 1593 en 1602 werden in totaal achttien huishoudens regelmatig bedeed door de Heilige Geest. Ze vallen in vier groepen uiteen. Voor de eerste twee groepen lijkt er geen sprake te zijn van een relatie met de voedselcrisis; vijf huishoudens ontvingen gedurende de gehele periode steun, vier andere huishoudens verdwenen al uit de rekeningen voordat de prijzen opliepen of verschenen er pas naderhand in. Tot de in totaal negen huishoudens in deze twee groepen behoorden zes weduwes of alleenstaande

Grafiek 2 Inkomsten en uitgaven van de Heilige Geest te Berkel tussen 1593 en 1602, in guldens

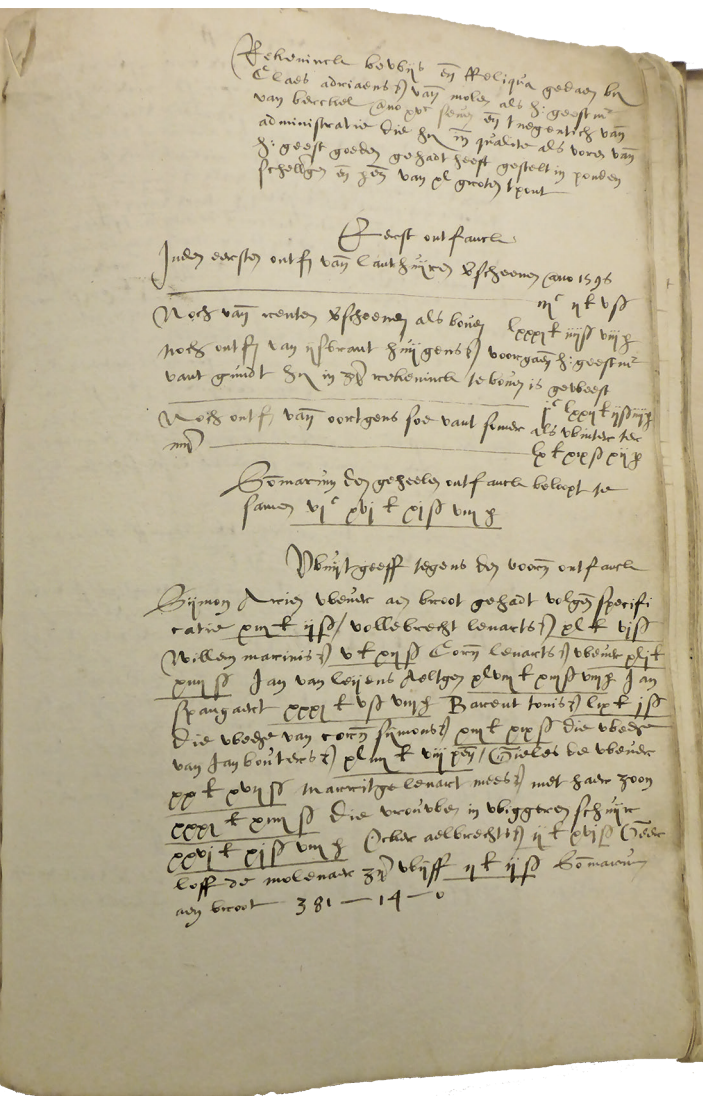
Bron: Stadsarchief Rotterdam, Archief Ambacht Berkel en Rodenrijs, inv.nr. 488.

vrouwen, en verder een wever, een veender met weinig grond en een groot gezin, en (vermoedelijk) een arbeider. Voor de twee andere groepen is er mogelijk wel een verband met de hoge voedselprijzen. Drie huishoudens zochten en kregen hulp van de Heilige Geest tijdens de duurtejaren maar konden het daarna weer zonder stellen, waaronder een schoenlapper en de vrouw of weduwe van een 'watermolenaar': een molenaar van een poldermodel. Zes andere huishoudens verschenen voor het eerst in de rekeningen van de Heilige Geest in 1595, 1596 of 1597, maar bleven hulp ontvangen nadat de crisis voorbij was. Onder hen waren maar liefst drie wevers waarvan er tenminste één oorspronkelijk uit Brabant afkomstig was, een andere Zuid-Nederlandse immigrant (mogelijk ook een wever) en later zijn weduwe, en een 'arbeidsman'; de zesde was een andere watermolenaar en na diens dood zijn weduwe (afb. 7).

Al met al lijken in deze plattelandsgemeenschap degenen zonder toegang tot land het zwaarst getroffen door de voedselschaarste. Dat degenen die wel toegang tot land hadden in een gunstiger positie verkeerden kwam niet omdat zij zelf graan konden verbouwen. Het belastingregister van 1597 vermeldt weliswaar een groot aantal lieden die 'bouneringhe' bedrijven – 66 procent van de hoofden van huishoudens valt in deze categorie – maar daarbij moeten we ons geen akkerbouwers voorstellen.⁴⁵ Het ging

veelal om kleine boeren, die wat eigen grond bezaten en daarnaast soms nog een of meer perceeltjes pachtten en die voor een aanzienlijk deel leefden van de veenwinning. Dat was in Berkel al vanaf tenminste de vroege 16de eeuw de belangrijkste inkomstenbron, vaak in combinatie met kleinschalige melkveehouderij.⁴⁶ Daarnaast zal er meestal wel ruimte geweest zijn voor een moestuin waar men groenten voor eigen gebruik kon verbouwen. Een dergelijke leefwijze bracht weliswaar geen rijkdom, maar het gaf wel flexibiliteit en daarmee een zeker vermogen om perioden van duurte op eigen kracht te overbruggen.

Onder degenen die dat vermogen niet hadden namen de wevers, deels van Zuid-Nederlandse afkomst, een prominente plaats in. Wat we hier zien is een afspiegeling van een ontwikkeling die zich ook elders in Holland voordeed: de opkomst van een groep landloze arbeiders, werkzaam in de plattelandsnijverheid, de landbouw of de veenwinning, die samenhangt met de transformatie die het platteland aan het eind van de 16de en het begin van de 17de eeuw doormaakte. In Berkel was deze groep in 1597 nog niet heel groot: volgens het al meermalen genoemde belastingregister ging het om 11 procent van de hoofden van huishoudens. Deze mensen slaagden er dankzij de armenzorg vermoedelijk maar net in om tijdens duurteperioden het hoofd boven water te houden. Dat hun aandeel in de rurale samenleving in de loop van

Afb. 7 Rekening van de Heilige Geest van Berkel over het jaar 1597. Bovenaan staan de ontvangsten, onderaan de uitgaven aan brood. Stadsarchief Rotterdam, Archief Ambacht Berkel en Rodenrijs, inv.nr. 488.

de 17de zou toenemen – in Berkel betrof het in 1680 bijna 30 procent van de beroepsbevolking – kan dan ook niet anders dan een zwaardere belasting van de armenzorginstellingen op het platteland betekend hebben.⁴⁷

Toch is er een groep die nog kwetsbaarder was en die niet of nauwelijks op steun kon rekenen: degenen zonder vaste verblijfplaats. In de rekeningen van de Heilige Geest komen ze af en toe voor als passanten. Dat ze zich vooral aandienden in de jaren waarin de voedselprijzen het hoogst waren is vast geen toeval. In 1595 ging het bij-

voorbeeld om een ‘schamele vrou’ en twee Schotten en een Engelsman. Die laatsten waren vermoedelijk soldaten want een van de Schotten was in zijn arm geschoten. In 1597 arriveerde nog een soldaat en verder een arme schipper en een vrouw met zes kinderen; in 1598 opnieuw een Schot. Allemaal kregen ze van de Heilige Geestmeesters een klein bedragje toegestopt: net genoeg om wat brood te kunnen kopen en door te kunnen trekken naar het volgende dorp. Dat was waarschijnlijk ook precies de bedoeling. Het waren deze naamlozen die van duurtperiodes zoals die in de laatste jaren van de 16de eeuw het meest te duchten hadden.

Conclusies

Dat perioden van voedselschaarste en hoge prijzen in de 16de- en 17de-eeuwse Hollandse steden problemen opleverden was al bekend. Dat dat ook voor het platteland gold is hierboven duidelijk geworden. Toch lijkt de schade althans in de late 16de eeuw te overzien: er was in ieder geval in duurtjaren geen sprake van een massale toestroom van hongerenden naar de steden, zoals dat elders in Europa wel gebeurde. Dat hing vermoedelijk deels samen met het feit dat ook in normale tijden de dorpen grotendeels via de stedelijke markten moesten voorzien in hun graanbehoeften. Daarmee was er in dure tijden niet alleen een kant-en-klaar handelsnetwerk aanwezig, maar beschikten de dorpen ook over zekere morele aanspraken op een deel van de in de steden aanwezige graanvoorraden. Dat het stedelijke regime van de broodzetting vanaf het midden van de 17de eeuw ook op het platteland werd ingevoerd was misschien primair een stedelijk belang, maar het gaf toch een zekere bescherming tegen de soms heftige prijsschommelingen van graan op de vrije markt. Voor degenen aan de onderkant van de samenleving boden de rurale armenzorginstellingen een vangnetfunctie. Als de Heilige Geest in Berkel in de late 16de eeuw een goede graadmeter is, dan reageerden die instellingen ook daadwerkelijk op prijsstijgingen door én hogere uitkeringen te verstrekken én meer bedelden toe te laten. Daarbij moeten wel twee kanttekeningen geplaatst worden. Ten eerste moet nader onderzoek uitwijzen of de rurale armenzorginstellingen deze rol ook konden blijven spelen toen in de loop van de 17de eeuw het aantal landlozen op het platteland toenam. Ten tweede had de meest kwetsbare groep, degenen zonder vaste woonplaats, ook van instellingen zoals de Heilige Geest in Berkel weinig te verwachten.